

AZƏRBAYCAN DİLİ VƏ ƏLİFBASI

Azərbaycan dili Azərbaycan respublikasının dövlət dilidir, dünyanın geniş yayılmış dillərindən biridir. Bu dildə 50 milyondan artıq adam danışır. Azərbaycan respublikası ilə yanaşı, Cənubi Azərbaycanın da əsas əhalisinin ünsiyyət vasitəsi Azərbaycan dilidir. Dağıstan, Gürcüstan, Türkiyə və İraq ərazilərində də azərbaycanlılar öz qədim yurdlarında toplu halda yaşamaqdadırlar. Bunlardan əlavə, Rusiyada, Qərbi Avropa ölkələrində (Almaniyada, Fransada, Danimarkada, Norveçdə və s.), ABŞ-da və başqa ölkələrdə də azərbaycanlılar səpəli halda yaşamaqdadırlar.

Azərbaycan dili Ural-Altay dilləri ailəsinin türk dilləri qrupunun Oğuz yarımqrupuna daxildir. Cənub-qərb qrupu türk dillərindən Azərbaycan dilinə ən yaxın dillər türk, türkmən, qaqauz dilləridir.

Təşəkkül tarixi. Azərbaycan dili dünyanın ən qədim dillərindəndir. Azərbaycan dilinin formalaşma tarixi Oğuz qrupuna daxil olan digər dillərdən qədimdir. Türklərin ilkin vətəni Ön Asiya əraziləri olduğundan hələ e.ə.III-II minilliklərdə Azərbaycanın əsas əhalisi kuti, kassi, lullu, su, turukki kimi güclü türk tayfalarından ibarət idi. Kutilər e.ə. 28-ci əsrdə Aratta dövlətini yaratmış, ətraf ələmlə, xüsusən şumerlərlə geniş əlaqələr saxlamışlar.

E.ə. 1-ci minilliyin başlanğıcında Azərbaycan türk tayfaları güclü Manna dövlətini yaratmış, Mannanın süqutundan sonra minilliyin ortalarında Midiya dövləti güclənərək Mannanı da öz içərisinə almışdır. Mannalılar və midiyalılar qohum tayfalardan ibarət idilər. Midiyalılar ətraf tayfaları da özlərinə tabe etmiş, böyük imperiya yaratmışlar.

E.ə. IV əsrdə respublikamızın indiki ərazisində Albaniya, cənubda Atropatena dövləti yaranmışdır. Uzun müddət - yunan işğalı (e.ə.IV əsr), Parfiya (e.ə.250-e.226) və Sasanilər (224-652) sülalələri dövrlərində şimalın və cənubun əhalisi daim birlikdə olmuş, bir canişinlikdə birləşdirilmişdir. Feodalizmin ilkin inkişaf mərhələsində Azərbaycan tayfalarının konsolidasiyası baş vermiş, nəticədə Azərbaycan xalqı və ümumxalq Azərbaycan dili təşəkkül tapmışdır.

Ümumxalq Azərbaycan dili eramızın V əsrində formalaşmışdır. VI-VIII əsrlər şifahi ədəbi dilimizin təşəkkülü və inkişafı dövrüdür. Bu dövrün ən mükəmməl abidəsi «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarıdır.

Yazılı ədəbi dilimizin təşəkkül tarixi IX-XI əsrləri əhatə edir. Birinci minilliyin ortalarında Azərbaycan dilinin yazısı, əlifbası olmuşdur. Şifahi ədəbi dil nümunəsi sayılsa da, 1500 ildən artıq tarixi olan «Kitabi-Dədə Qorqud»un dili həm də kamil yazı nümunələridir. «Kitabi-Dədə Qorqud»dan sonra XIII əsrin dil materiallarını əldə etmək mümkün olmuşdur. Aradakı boşluq həmin dövrdə yazı materiallarının olmaması demək deyildir. Bunu böyük Azərbaycan şairi Nizaminin qeydləri, qohum türk xalqlarının əldə edilmiş yazılı abidələri, M.Kaşğarının «Divanı», az sonra meydana çıxan «Dastani-Əhməd Hərami», «Mehri və Vəfa», «Yusif və Züleyxa» kimi kamil məsnəvilər də təsdiq edir.

“Leyli və Məcnun” əfsanəsi əsasında yeni bir əsər yaçılmasını arçulayan Şirvanşahın Nizamiyə məktubunda deyilir:

İstəyirəm ki, Məcnunun eşqi xatirinə

Sədəfdəki inci kimi bir söç deyəsən.

Fars və ərəb dili bəçəyi ilə

Bu təçə gəlini bəçəyəsən.

Törkcəlik biçə vəfəli olmaüin sifəti (əlaməti) deyil,

Törkəvara deyilmiş söç biçə layiq deyil. (1; 35)

Şirvanşah Axsitan açıq-aşkar əsəri ərəb-fars söçləri ilə bəçəməyi təklif edir, türk dilində yaçmamaüin məsləhət görür və hətta “törkcəlik biçə vəfəli olmaüin sifəti deyil” deyə türk dilinə həqarətlə baxdığını ifadə edir. Lakin bu təklifdən çox aydın şəkildə başa döşölər ki, deməli, şah bu cör təklif etməsə, Niçami əsəri ana dilində yaça bilərmiş və bu da məntiqi şəkildə dərk olunur ki, Niçami ana dilində – türk-Azərbaycan dilində əsərlər yaçırmış. Artıq bu sahədə başqa türk xalqlarında böyök təcrübə də var idi: 100 il əvvəl “Qudatğu bilig” kimi şöhrətli əsərlər meydana çıxmışdı. Həmin məktub türk dilinə şahın həqir mənəsbətini bildirsə də, tarixi sənəd kimi çox qiymətlidir. Bunun öçö tutarlı bir fakt kimi, M.Kaşüarinin dediyi “sön’i ədəbiyyat”ın Açərbaycanda Açərbaycan dilində X-XII əsrlərdə geniş yayılmış

olduunu sübut edir. Mümükön faktlara və əqli dəlillərə əsasən çox görkəmli dil tarixçisi Ə.Dəmirçiçadə belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, artıq XI-XII əsrlərdə Açıərbaycan yaçılı ədəbi dili tam təşəkköl tapmışdı: "... bu dövrdə Açıərbaycan yaçılı ədəbi dilinin artıq formalaşmış olduunu, bu dildə o çamankı Açıərbaycan şairlərinin şeir yaçdıqlarını təsdiqedici faktlar mövcuddur». (2; 87) Prof. T.Hacıyev də M.Kaşüari və Niçamidən aldıüi təəssörat əsasında eyni qənaətə gəlmişdir: "...hələ XI-XII əsrlərdə, yəni XIII əsrdən iki yöç il əvvəl türk-Açıərbaycan yaçılı ədəbi dili mövcud idi». (3;33)

XIII əsrin abidələri olan Həsənoğlunun qəzəlləri, Suli Fəqihin «Yusif və Züleyxa» poeması, «Dastani-Əhməd Hərami» məsnəvisi, köçürülmə tarixi bir qədər sonraya aid olan İsanın «Mehri və Vəfa» əsəri yazılı ədəbi dilimizin təşəkköl nümunələri deyil, bir neçə əsrlik inkişaf yolunda olan bir ədəbi dilin abidələridir. Sonrakı dövrlərdə Qazi Bürhanəddin, Nəsimi, Füzuli, Qurbani, Ş.İ.Xətai, Məsihi, M.P.Vaqif, Q.B.Zakir, M.F.Axundov, C.Məmmədquluzadə, Ə.Haqverdiyev, M.Ə.Sabir, C.Cabbarlı, S.Vurğun, S.Rəhimov, M.İbrahimov kimi nəhəng söz ustaları bu dildə yazıb-yaratmış, bu dili cilalamışlar.

Azərbaycanda türk dilinin formalaşması aborigen türklərin dili hesabına olmuş, vaxtaşırı Azərbaycana gələn türk tayfaları onları gücləndirmişdir. XI əsrdə Səlcuq oğuzları Azərbaycana gələndə artıq Azərbaycan ədəbi dili uzun inkişaf yolu keçmişdi. Azərbaycan dili xeyli müddət ədəbi dil kimi ətraf aləmə və o cümlədən səlcuqlara da xidmət etmişdir: «Azərbaycan ədəbi dili XIII əsrin sonlarında və XIV əsrdə Şərqi Anadoluda yetişən bir çox şairlərin şeir dili kimi işlənilmiş və bu dildə yazılan şeirlər Osmanlı türk yazılı ədəbi dili üçün, demək olar ki, ilkin örnək olmuşdur». (2, 88-89)

Xalqın və onun dilinin təşəkkölö cənublu-şimalı vahid proses kimi birlikdə getmişdir. Azərbaycan dili artıq V əsrdə bö-tövlökdə ömumxalq dili şəklində formalaşma işini başa çatdırmışdı. Gəlmə türk tayfalarının hamısı yaxın və qohum tayfalar idi, dilləri bir-birindən aç fərqlənirdi. Odur ki heç bir tayfanın gəlişi ədəbi ümumxalq Azərbaycan dilinin təşəkkölö yolunda mənəə ola bilməmişdir. Əksinə, fars ənənəsi, ərəb asılılıüi sadə xalq dilini yaçıda aüirlaşdırırdı. Sonrakı əsrlərdə xalq bu təsirdən, bu

aüırlıqdan xilas olmaüa çalıřmıř vö buna tödrıçen mövöfföq olmuřdur.

Sölcuq öüüçları Açörbaycanda genıř mäskön salmamıř, mööyyön möddöt yařasalar da, Kıçık Asıyaya irölölömiřler. Onların dil-nıtq tösırı daha çox Açörbaycanın qərb qrupu řıvələrındö möřahıdö olunur. Anadoluda törk dilının tüşökkölö ilə Açörbaycanda törk dilının tüşökköl spesifikası ciddi řökıldö fərqlənır. Azörbaycan bařdan-binadan türk yurdu idi. Keçön beř min ilin müddötındö Azörbaycandan mıqrasıyalar da olmuřdur, Azörbaycana da gölmiřler, lakin heç vaxt Azörbaycan əhalisi içərisındö türk olmayanlar üstünlük tüşkil edə bılmömiřdir. Anadoluda isə vöziyyöt bařqa cür idi. Çox qədim dövröldə Anadolu da türk yurdu olmuřdur. Lakin sonralar bu ərazilərdə hind-avropalılar üstünlük tüşkil etmiřler. XI əsrdön Sölcuqların gölıři ilə vöziyyöt tödrıçen dəyiřmiř, Anadolu yenidən türk yurduna çevrilmiřdir. Bu cəhəti bir çoxları nəzərə almadıęı üçün türk vö Azörbaycan dillərini mövcud ərazilərdə paralel inkiřaf edən dillər kimi düşünlər. Bu cür düşüncə yanlıřdır. Sölcuq oęuzları göləndə artıq ədəbiləřmiř Azörbaycan dilinin min ilə yaxın tarixi vardı vö XIV əsrin ortalarına qədər Azörbaycan dili ətraf xalqlara, o cümlədən Sölcuqlara da xıdmöt etmiřdir: “Törkiyədə vö Açörbaycanda etnik proseslərin fərqli cəhətləri vardır. Törkiyə əraçisındə həqiqətən tam törkleşmə prosesi getmiřdir vö bu proses həm də xristian dininin islamlə əvəç olunması prosesi ilə yanařı getmiřdir. Açörbaycanlıların etnogeneçındə törkleşdirmə (assimilyasiya) etnik prosesin xarakterik xösusiyyöti olmamıřdır, çönki burada törk etnosları əvvəldən aparıcı rol oynayırdı”.(4; 209) Və yenə: «Oęuzların mənbələrdə qeyd edilmiř 24 tayfasından bəzilərinin (Əfřar, Bayandur, Bөydili, Qayı, Bayat, Çəpni, Xələc vö b.) adlarını əks etdirən toponimlər Azörbaycanın hər iki hissəsındə vardır. Lakin onlar gəldikdə Azörbaycan xalqı vö onun türk dili vardı. Sölcuq oęuzları Azörbaycan xalqının etnogenezındə həllədicı rol oynamamıřdır. Bu rol onlardan qabaqkı yerli türk etnoslarına məxsusdur». (4; 205)

Ölkənin əsas əhalisi olan türklərlə yanařı, Azörbaycanda qədim dövrlərdən tatlar, talıřlar, ləzgilər də yařayırlar. Tatlar vö talıřlar İran dil qruplarına aid olan xalqlardır. Kürdlərin dili də İran dil qrupuna aiddir. Ləzgilər İber-Qafqaz dillərinin řımal-řərq

qrupuna aid olan xalqdır. Yalnız bir kənddə – məhdud ərazidə yaşayan xınalıq, buduq, qırız, udi, inqiloy dilləri də İber-Qafqaz dil qruplarındandır.

Dilin adı. Birinci minilliyin ortalarından başlayaraq, dilimiz həm *türk dili*, həm də *azəri dili* adlanmışdır.

Türk adını qədim dövrlərdən yaşadıb gətirən **Turukki** tayfası olmuşdur. Turukkilər çox güclü birlik yaratmış və öz zamanlarında güclü Assur dövlətini daim qorxu altında saxlamışlar. **Turukki** sözü «güclü, qüvvətli, doğan, törəyən» mənalarında *tur/tör* sözündən olub, *türük//türk* sözünü əmələ gətirmişdir.(1, 191-192)

Türk sözünün tarixi çox qədim olsa da, Azərbaycanda V əsrdən – Sasanilər dövründən kötləviləşməyə başlamışdır. Sasanilər Çindən İrana qədər böyük bir əraçidə yerləşmiş törk xaqanlığı ilə əlaqə saxlayır, bəçən qohumluq mənəbilərlərinə girməli olurdular. Onlar təbii olaraq Azərbaycan törklərini də ‘törk’ adlandırırdılar. Xaqanlığın dövründə xaqanlığ törklərinin Azərbaycana axını davam etməkdə idi. Ərəblər də gəldikdən sonra şimal-cənublu bu ölkəni (Azərbaycanı) “törk ölkəsi” bilir və «törk yurdu» adlandırırdılar. ‘Törk’ termini yalnız ‘madalı’ və ‘atropatənəli’ deyil, ‘alban’ adını da əvəç edirdi.

Ərəblər cənub əraçilərindən tədricən şimala qalxdıqları və **Atropatena** söçönö öç şivələrində ‘Azərbaycan’ şəklinə saldıqları, azərbaycanlıları qısa şəkildə **açəri** adlandırdıqları öçön **türk** sözü ilə yanaşı, **azəri** terminindən də istifadə edirdilər. Bu sözlərin işlənməsi erkən başlamışdı - **törk** söçö V əsrdən, , **açəri** söçö isə VII əsrdən işləkliyini genişləndirmişdi.

Ərəb tələffüzü ilə təşəkkül tapan **Azərbaycan** sözü **Antarpatianu** sözündən əmələ gəlmişdir. **Antarpatianu** söçönün birinci hecasındakı **An** allah adının “n” samiti döşmüş, söz **Atarpatianu**, tədricən **Atropatena** şəklini almışdır. Bir sıra yazılarda **Atropatena** sözündə irəli çıxan **dz** qovuşuq səsinin karlaşmış birinci komponenti (**t**) üstünlük qazanmış, əəblər isə öç dillərinin xarakterinə uyğun olaraq həmin qovuşuq səsin ikinci komponentinə östönlök vermiş, söçö **Adçirbican** – **Açirbican** – **Açərbaycan** şəkillərində tələfföç etmişlər, fərqləndirmək öçön Azərbaycan əraçisində işlədilen dili “əl-açəriyə”- *açəri dili*

adlandırmışlar. **Açəri** söçö bu söçdən, bu tələfföçdendir. Bu söç tayfa adı deyil, **Açərbaycan** söçöndendir və **Açərbaycan** söçönön qısalılmış forması kimi təşəkköl tapmışdır.

Bötön ilkin törk tayfaları Ön Asiyada doğulduuu kimi, **törk** söçö də Ön Asiyada doğulmuşdur. Lakin sonralar Şərqdə daha çox göclənmiş və göclö bir tufan kimi öç dalüalarını bötön qərbə və o cömlədən Cənubi Qafqaça, daha aşäuilərə yayan bir dövlətin adı kimi geri qayıtmışdır.

Cəlairilər, Qaraqoyunlular, Ağqoyunlular dövrlərində olduğu kimi, Səfəvilər dövründə də Azərbaycanda əsas ünsiyyət vasitəsi Azərbaycan türk dili idi. Azərbaycan dilini ilk dəfə rəsmi dövlət dili elan edən Şah İsmayıl, təbii olaraq, “törk dili” ifadəsinə üstönlük vermişdir. Şah İsmayıl Azərbaycanın həqiqi möstəqilliyinə çalışmış, dövlət dilini və onun adını beynəlxalq aləmə xalqın işlətdiyi kimi «türk dili» şəklində çatdırmışdır.

Səfəvilər dövründə dövlətin dilə xüsusi nəzarəti yaranmışdır. 1685-1694-cü illərdə Azərbaycanda olmuş alman alimi Engelbert Kempfer yazmışdır: “Səfəvilər sölaləsinin ana dili olan törk danışıu İran sarayında geniş yayılmış dildir. Törk dili saraydan tutmuş yüksək rətbəli və mötəbər şəxslərin evlərinə kimi yayılmış və nəticədə elə olmuşdur ki, şahın hörmətini istəyən hər kəs bu dildə danışır. İndi iş o yerə çatmışdır ki, başı bədəni öçön dəyərləli olan hər kəs öçön törk dilini bilməmək suç sayılır. Törk dili bötön şərq dillərindən asandır. Törkcənin danışıq tərçindəki vöqar və səslənmə əçəməti onun sarayda və səltənət qəsrində yeganə danışıq dili olmasına gətirib çıxarmışdır”. (5, 85)

Bələliklə, dilimizin adı kimi, **türk dili** ifadəsinin böyük tarixi vardır. 1924-cü ildə Türkiyə respublikası yaradıldıqdan, türklərin dili **türk dili** adlandırıldıqdan xeyli sonra da dilimiz «türk dili» adı ilə tanınmaqda idi və hətta 1936-cı ildə «Türk dili» adlı məktəb dərsliyi də çap olunmuşdur. 1936-cı ilin SSRİ konstitusiyasında dilimizin adı «Azərbaycan dili» şəklində təsbit edilmişdir. 1992-ci il sənədlərinə əsasən *Azərbaycan dili* termini bir neçə il yenidən *türk dili* termini ilə əvəz edilmiş, 1995-ci il ümumxalq referendumu və respublika konstitusiyası ilə «Azərbaycan dili» ifadəsi yenidən sabitləşdirilmişdir.

Bu dil ulu babalarımız arattalılardan üzü bəri yaşamış qədim aborigen Azərbaycan türk tayfalarının dil yadigarıdır və uzun

bir yol keçdiyindən inkişaf səviyyəsi ilə başqa türk dillərindən fərqlənir. (*bax*: 7; 540-580)

Əlifba. Azərbaycan – Alban xalqı qədim yazısı olan xalqlardandır. VII əsrin alban tarixçisi Kalankatuklu Moisey yazır: «Yazıya malik olan xalqlar bunlardır: yəhudilər, romalılar (bunların yazısından bizanslılar da istifadə edirlər), ispanlar, yunanlar, midiyalılar, ermənilər və albanlar». (6; 18) Hələ eramızın V əsrində – ümumxalq Azərbaycan dilinin formalaşdığı dövrdə albanların mövcud əlifbası həmin əsrdə bir daha təkmilləşdirilmişdir: «Mesrobun Albaniya çarı Arsvagenin yanına gəlməsi, *burada əlifbanı təkmil etməsi*, məktəbləri yenidən açması» (6; 36) sözlərindən görüldüyü kimi, burada yeni əlifba yaradılmasından, yeni məktəblər açılmasından deyil, əlifbanın yeniləşdirilməsindən, məktəblərin yenidən açılmasından söhbət gedir.

Ərəblər VII əsrin ortalarından başlayaraq Albaniyanı işğal etməklə onun dini ilə yanaşı, əlifbalarını da tədricən dəyişmiş, ölkədə ərəb əlifbasına keçilmiş və alban əlifbası unudulmuşdur.

XIX əsrin ortalarında ilk dəfə M.F.Axundov ərəb əlifbasını dəyişmək ideyasını irəli sürmüşdür. XX əsrin əvvəlində bir sıra ziyalılar bu ideyanı müdafiə etmişdir. 1918-ci ilin mayında Azərbaycanın müstəqilliyi elan edildikdən sonra yeni əlifba layihəsi hazırlanıb müzakirə olunsa da, vaxt az olduğundan yeni əlifbaya keçmək mümkün olmamışdır. Yalnız Sovet hakimiyyətinin əvvəlində latın qrafikalı yeni əlifbaya keçmək mümkün olmuş, Azərbaycan MİK 4-cü sessiyasının 1928-ci il 11 oktyabr tarixli qərarı ilə 1929-cu ilin yanvarından latın qrafikalı əlifbaya keçilmişdir.

Mərkəzi hökumətin göstərişi ilə Azərbaycan SSR Ali Sovetinin 1939-cu il 11 iyulunda qəbul etdiyi qərara əsasən 1940-cı ilin yanvarından kirill qrafikalı yeni əlifbadan istifadəyə başlanmışdır. Bu əlifbada bir neçə dəfə islahat aparılmış, tədricən Azərbaycan dili üçün səciyyəvi olmayan bir sıra hərflər (ü,ə,ö,е) çıxarılmışdır.

Müstəqilliyin yenidən bərpasının ilk illərində yenidən latın qrafikalı əlifbaya keçmək zərurəti ortaya çıxmış, Milli Məclis 1991-ci il dekabrın 25-də latın qrafikasına keçilməsi barədə qərar

qəbul etmişdir. Latin qrafikalı bu əlifbaya prezident H.Əliyevin 2001-ci il 18 iyun tarixli fərmanı ilə keçilmişdir.

Bu əlifba hərflərin bir qədər nahamvar düzülüşünə və di-kratik işarələrin kar samitlərdə qoyulmasına, nöqtələrin çox-luğuна görə əvvəlki latin qrafikalı əlifbadan fərqlənir.

İnkişaf mərhələləri. Qeyd etdiyimiz 1500 illik inkişaf yolunda Azərbaycan dili iki inkişaf mərhələsi keçirmişdir:

Əski dövr – XVI əsrə qədər;

Yeni dövr – XVI əsrdən sonrakı dövr.

Ə s k i d ö v r. Bu dövrün özünü də iki mərhələyə ayırmaq olar: a) *yazılı ədəbi dilin təşəkkül mərhələsi – ən qədim dövrlərdən XII əsrə qədər*; b) *ümumxalq dili əsasında yazılı ədəbi dilin intensiv inkişafı dövrü – XIII – XVI əsrlər*.

Əski dövrün ilkin abidəsi «Kitabi-Dədə Qorqud» dastan-larının dilidir. Nizami Gəncəvinin qeydlərindən, qohum türk dil-lərinə dair abidələrdən – M.Kaşğarının «Divan»ından, Balasa-ğunlu Yusifin «Qutadğu bilig» əsərindən və başqa ortağ türk mənbələrindən aydın olur ki, XIII əsrdən əlimizə gəlib çatan zəngin materiallar – Həsənoğlunun qəzəlləri, «Dastani-Əhməd hərami» məsnəvisi, Qul Əlinin «Qisseyi-Yusif», Suli Fəqihin «Yusif və Züleyxa», İsanın «Məhr və Vəfa» əsərləri birdən-birə yaranmamış, böyük özül üzərində meydana çıxmışlar.

Bu əsərlərin ən səciyyəvi cəhətləri onların şifahi şeir nü-munələrinə yaxınlığı, xalq dilində yazılması, türk dilinə məxsus arxaik elementlərlə zənqinliyi, ərəb, fars söz və tərkibləri ilə sonrakı dövrdə (əski dövrün ikinci mərhələsində) olduğu qədər ağırlaşdırılmış olmamasıdır. Bu hal «Kitabi-Dədə Qorqud»un di-linde olduğu kimi, Həsənoğlunun qəzəllərində, Qul Əlinin, Suli Fəqihin, İsanın məsnəvilərində, müəllifi naməlum olan «Dastani-Əhməd Hərami»nin dilində özünü göstərir. Sonrakı mərhələdə «qəzəl» adı ilə genişlənən janr əski dövrün əvvəlində xalq şeri şəklində – «türki» adı ilə yayılmaqda idi.

Lakin tədricən – əski dövrün ikinci mərhələsinə keçildikcə Qazi Bürhanəddinin, Nəsiminin və sonrakı əsrlərdə Kişvəri, Füzuli və başqalarının əsərlərində ərəb və fars dillərindən alınmış sözlər və silsiləli izafət tərkibləri çoxalmaqla klassik şeir üslubu-nun dilini xeyli ağırlaşdırmışdır.

Əski dövrün sonlarında *damu* (cəhənnəm), *onəlmək* (yaxşılaşmaq), *əsrük* (sərxoş) tipli bir sıra sözlər, qədim dövrlərin yadigarı olan *kəndi*, *şu*, *şöylə*, *işbu* və s. kimi əvəzlilər arxaik fonda keçmişdir. İlk mərhələdə dilin sintaktik quruluşunda milli söz birləşməsi və cümlə modelləri əsas yer tutur. Bununla yanaşı, ərəb və fars dillərinə məxsus izafət tərkibləri də nəzəri cəlb edir. İsim hallarının müvazi işlənməsi, birinin digərini əvəz edə bilməsi (məs.: yönlük halın çıxışlıq hal məqamında işlənməsi: *Sor-du Mehri Vəfaya*: Halın nədir?; Mehri aydır: çün *bəni sordun bənə*) («Mehri və Vəfa») bu sahədə sabitləşmənin başa çatmaması ilə bağlıdır. İlk mərhələdə feli tərkiblər üstünlük təşkil edir, lakin mərhələnin sonuna doğru analitik budaq cümlələr və tabelilik bağlayıcıları aparıcı mövqə qazanır. İsmın təsirlilik halında saitle bitən sözlərdə *n* bitişdiricisi tədricən *y* samitini sıxışdırır: *atayı* – *atanı*. İntonasiya ilə qurulan mürəkkəb cümlələr çox işlənir.

Y e n i d ö v r. Ədəbi dilin inkişafının ikinci mərhələsi XVI əsrdən başlayır. Bu əsrin erkən çağında Şah İsmayılın fəaliyyəti ilə ölkədə yaranan ərəzi birliyi, iqtisadi və mənəvi həyat birliyi milli inkişaf üçün zəmin yaratmışdır. Lakin bu inkişaf XIX əsrə qədər zəif getmişdir. Xüsusilə XVIII əsrin ortalarında Azərbaycanın xanlıqlara parçalanması bu inkişafı ləngitmişdir. XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın Rusiya və İran tərəfindən bölünməsi xalqımızın tarixinin qara səhifələrindən olsa da, Rusiya ilə əlaqə Şimali Azərbaycanda milli inkişafı sürətləndirmişdir.

Bu dövrü də bir neçə mərhələyə ayırmaq olar: a) milli dil istiqamətində inkişaf dövrü - XVI – XVIII əsrlər; b) milli dilin təşəkkülü və inkişafı dövrü - XIX əsr və XX əsrin birinci rübü; c) milli dilin intensiv inkişafı və yenidən qurulması dövrü – XX əsrin birinci rübündən sonrakı dövr.

Bu dövrün əvvəlindən başlayaraq yeni realist şeir üslubunun yaranması dilimizin xəlqiləşməsinə, milliləşməsinə təkan vermiş, onu milli inkişaf yoluna salmışdır. Yeni realist şeirin banisi M.P.Vaqifdən iki əsr əvvəl yaşamış Qurbanidir. Qurbaninin, Xətəinin, Tufarqanlı Abbas, Xətə Qasım və başqalarının əsərləri dilin milli zəmində inkişafına güclü təsir göstərmişdir. XVI əsrdə Füzuli, XVII əsrdə Məsihi birinci dövrün son zirvə-nümayəndə-

ləri olmuş, onlarla paralel Qurbani və Xətai doğulmaqla yeni dövr əski dövrün içərisində inkişafa başlanmışdır.

Yeni dövrün 2-ci mərhələsində Azərbaycan dilinin istifadə və işlənmə dairəsi daha da genişlənməmişdir. A.Bakıxanov, Q.B. Zakir, S.Ə.Şirvani və başqalarının yaradıcılığı ilə satirik ədəbiyyat inkişaf etmiş, M.Ə.Sabir, Ə.Haqverdiyev, C.Məmmədquluzadə kimi nəhəng satira ustaları meydana çıxmışdır. M.F.Axundovdan başlayaraq, yeni realist nəsr və dram üslubu böyük vüsət qazanmışdır. Fəlsəfi traktatlar, elmi əsərlər, epistolyar üslub nümunələri, mətbuat meydana çıxmış, çoxsaylı qəzet və jurnallar nəşr olunmuşdur. Sovet dövründə mənzum dram janrı, iri romanlar yaranmış, XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq dilə nəzarət güclənmiş, dəfələrlə əlifba, orfoqrafiya, terminologiya məsələləri müzakirə edilmiş və nizama salınmışdır.

Azərbaycan dilinin müasir elmi tədqiqinə başlanmışdır. Azərbaycan dili haqqında ilk həcmli elmi qrammatikanı professor Mirzə Kazım bəy yazmışdır («Türk-tatar dilinin qrammatikası», 1839) Az sonra M.Vəzirovun, L.Budaqovun, M.Əfşarın, N.Nərimanovun, S.M.Qənizadənin qrammatika kitabları meydana çıxmışdır. Bunların bir qismi rus dilində olmaqla, həm də bəsit idi, məktəb qrammatikaları həcmində idi. Dilimizin fonetik sisteminin, lüğət tərkibi və qrammatik quruluşunun əsl elmi tədqiqi XX əsrin 50-ci illərindən mümkün olmuşdur. Sovet dövründə görkəmli dilçi alimlər nəslə (B.Çobanzadə, Ə.Dəmirçizadə, M.Şirəliyev, M.Hüseynzadə, Ə.Abdullayev, Z.Budaqova, A.Axundov, T.Hacıyev, Y.Seyidov və b.) yetişmiş, Azərbaycan dilinin tarixinə, müasir vəziyyətinə, dialekt və şivələrimizə həsr olunmuş qiymətli monoqrafiyalar, dərslik və dissertasiyalar yaranmışdır. Sovet dövründə dünyanın ən görkəmli alim və yazıçılarının əsərləri Azərbaycan dilinə tərcümə edilmişdir. Azərbaycan ədəbi dilinin elmi, bədii, publisistik və rəsi-sənəd üslubları paralel şəkildə inkişaf etmişdir. Rəsmi-sənəd üslubu ilə bağlı çətinliklər müstəqilliyin yenidən bərpası dövründə aradan qaldırılmışdır.

Hələ qədim dövrlərdən Azərbaycan dili xarici alim və səyahatçıların diqqətini cəlb etmişdir. XIX əsrdə bir sıra xarici alim və yazıçılar (M.Y.Lermontov, A.A.Bestujyev-Marlinski, Y.Veydenbaum və b.) bu dilin asanlıqla və sadəliyi haqqında fikir söyləmiş-

lər, bu dil ilə bütün Ön Asiyanı gəzmək mümkün olduğunu qeyd etmiş, onu fransız dili ilə müqayisə etmişlər.

Hazırda Azərbaycan dilinin mühüm funksiyalarından biri onun dövlət dili olmasıdır.

Dediyimiz kimi, Albaniyanın dövlət dili türk dili olmuşdur. Vassalı olduqları parfiyalılar da türk idilər. Sasanilər dövründə, yəqin ki, yazışmalar fars və türk dillərində olmuşdur. Ərəb işğalından sonra rəsmi yazılı dil ərəb dili, ümumi ünsiyyət dili Azərbaycan türk dili olmuşdur. Xilafət zəiflədikcə xalqın dili üstünlük qazanmışdır. Cəlairilər, Qaraqoyunlular, Ağqoyunlular dövründə dövlət idarələrində əsas dil türk dili idi. Səfəvilər dövründə Azərbaycan dili rəsmi şəkildə dövlət dilinə çevrilmişdir. Sonrakı dövrlərdə xanlıqlar öz dillərini saxlamışlar. Rus işğalından sonra rəsmi yazışmalar dili rus dili, ümumi ünsiyyət dili Azərbaycan dili olmuşdur. XIX əsr sona yaxınlaşdıqca Azərbaycan dilində məktəblər və mətbuat yaranmış, XX əsrin əvvəlində dilin imkanları daha da genişlənməmişdir.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə (1918-1920) hökumətin 1918-ci il 27 iyun qərarı ilə türk dili dövlət dili elan edilmişdir.

Sovet dövrünün ilk onilliyində Azərbaycan ədəbi dili tam hüquqlu bir dil kimi fəaliyyət göstərmişdir. Lakin tədricən mərkəz səviyyəsində müşavirələrdə və rəsmi kargüzarlıq işlərində rus dilindən istifadə edilmişdir. Azərbaycan dili ali və orta məktəblərdə əsas dil olmuş, elmi əsərlər əsasən bu dildə yazılmış, əksər mətbuat orqanları Azərbaycan dilində çap olunmuşdur.

Azərbaycanın görkəmli ziyalılarını daim dövlət idarələrində kargüzarlıq sənədlərinin dili maraqlandırmışdır. 1956-cı il avqustun 21-də Azərbaycan SSR Ali Sovetinin 4-cü çağırış 3-cü sessiyasında Azərbaycan dilinin dövlət idarələrində tətbiqi barədə xüsusi qərar qəbul edilmişdir. Bu qərarın qəbul edilməsində xalq yazıçısı Mirzə İbrahimovun xüsusi xidməti olmuşdur. Lakin mərkəzi hökumət tərəfindən bu qərar tezliklə dayandırılmışdır.

1978-ci ildə qəbul edilmiş yeni Azərbaycan Konstitusiyasına Azərbaycan dilinin dövlət dili olması barədə ayrıca maddə daxil edilmişdir.

1991-ci ildə SSRİ-nin dağılması və Azərbaycanın yenidən öz müstəqilliyini bərpa etməsi Azərbaycan dili ilə bağlı əngəllə-

ri aradan qaldırmağa imkan verdi. 8 iyun 2001-ci il tarixli «Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında», 9 avqust 2001-ci il tarixli «Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan dili gününün təsis edilməsi haqqında», 30 sentyabr 2002-ci il tarixli «Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında» adlı qanun, qərar və sənədlər Azərbaycan dilinin tam hüquqlu bir dil kimi fəaliyyətini təmin etməyə əsas verən tarixi sənədlərdir. Bu sənədlər prezident H.Əliyev tərəfindən imzalanmışdır.

Quruluşu. Azərbaycan dilində 9 sait, 25 samit vardır. Bunlar 32 hərf ilə ifadə olunur. Saitlərin bir qismi (*a, u, i, e, ə, ö*) bir sıra alınma sözlərdə adi kəmiyyətdən bir qədər uzun tələffüz olunur. Saitlər qalın və incə olmaqla fərqlənir. Bu fərq eyni cinsli saitlərin bir-birini izləməsinə (*ata, qapı; nənə, ələk*) və çox qədim dövrlərdən bəri türk dilləri üçün səciyyəvi olan ahəng qanununun ifadəsinə səbəb olur (*işiq, ilxı, ildırım* kimi sözlər istisnadır). Ön sıra samitlər incə saitlərlə, arxa sıra samitlər qalın saitlərlə işlənir. Bu qanunu alınma sözlər pozur (*Akif, kitab, kino* və s.). Azərbaycan dilində bir samit (*ğ* samiti) və bir sait (*ı* saiti) söz başında işlənmir. Vurğu xalis Azərbaycan sözlərində son hecaya düşür. Omoformlarda (*qazma' – qaz'ma, tikmə' – tik'mə*) və alınma sözlərdə bu qanun dəyişə bilər (*ka'fedra, o'pera, pioner' və s.*). Uzun müddət bir sıra alınma sözlərdə ərəb dilindəki *eyn* səsini göstərmək üçün apostrofdan istifadə edilmiş, son dəfə latın qrafikasına keçilərkən ləğv olunmuşdur. Azərbaycan dilində assimilyasiya hadisəsi sözlərin tələffüzünü yazılı dildən xeyli fərqləndirir. Sağır *n* samiti şivələrdə qaldığından əlifbaya hərfi işarə ilə daxil edilməmişdir.

Azərbaycan dilinin lüğət tərkibi XX əsrdə elmin, texnikanın yüksək inkişafı ilə əlaqədar son dərəcə zənginləşmişdir. Bunlar öz ifadəsini çoxsaylı terminoloji lüğətlərdə, izahlı lüğətdə, orfoqrafiya və tərcümə lüğətlərində tapmışdır. İlk dəfə olaraq frazeoloji lüğətlər tərtib və çap olunmuşdur.

Azərbaycan dilinin dialekt və şivələri dörd qrupa bölünür: şərq qrupu (Quba, Bakı, Şamaxı dialektləri, Muğan və Lənkəran şivələri); qərb qrupu (Qazax, Qarabağ, Gəncə dialektləri, Ayrım şivəsi); şimal qrupu (Şəki dialekti, Zaqatala-Qax şivəsi); cənub qrupu (Naxçıvan, Ordubad, Təbriz dialektləri, İrəvan şivəsi). Bunlardan əlavə, bir neçə keçid şivə də vardır.

Azərbaycan dili iltisafı quruluşa malikdir, şəkilçili dillər-dəndir. Sözlərdə qrammatik morfemlər üst-üstə işlənə bilir və hər bir qrammatik morfeim bir məna bildirir. Əvvəlcə sözdüzəldicilik əlamətləri, sonra sözləri əlaqələndirən şəkilçilər sözə artırılır. Şəkilçilərin möhkəm sırası vardır. Məsələn, isimlərdə əvvəlcə kəmiyyət, sonra mənsubiyyət, sonra hal və nəhayət, xəbərlik şəkilçisi işlənir: *ev-lər-iniz-dən-dir* – sözündə olduğu kimi. Fəllərə əvvəlcə təsirlik, sonra növ, sonra inkarlıq və bunlardan sonra zaman və şəxs şəkilçisi artırılır: *qaç-ır-ıl-ma-yacaq-dır*. Şəkilçiyə ehtiyac olmadıqda onun sözdə pozisiyası boş qalır.

Azərbaycan dilində altı əsas nitq hissəsi (isim, sifət, say, əvəzlik, fel, zərf) və dörd köməkçi nitq hissəsi (qoşma, bağlayıcı, ədat və modal sözlər) vardır. Köməkçi nitq hissələri dairəsində xüsusi nitq hissəsi kimi nidalardan da bəhs olunur.

Sözlər sözdəyişdirici şəkilçilər vasitəsilə morfoloji cəhətdən dəyişərək müxtəlif söz-formalar şəklində düşür və nəticədə onların arasında sintaktik əlaqənin baş verməsi üçün imkan yaranır. Morfoloji cəhətdən ən zəngin nitq hissəsi feldir. Fəllər təsirlik, növ, inkarlıq, zaman, şəkil, şəxs kateqoriyaları üzrə dəyişə bilir. Felin keçmiş, indiki və gələcək zamanlarının özünə məxsus morfoloji əlamətləri vardır. Keçmiş zamanın üç forması vardır: şühudi keçmiş - *-dı,-di,-du,-dü*; nəqli keçmiş - *-miş,-miş,-muş,-müş* və nisbi keçmiş - *-ib,-ib,-ub,-üb* (bu sonuncu şəkilçi sadə xəbər şəklində ikinci və üçüncü şəxslərlə işlənir). İndiki zamanın bir (*-ır,-ir,-ur,-ür*), gələcək zamanın iki (qəti gələcək – *-acaq,-əcək*, qeyri-qəti gələcək – *-ar,-ər*) forması mövcuddur. Fəllər əmr, xəbər, vacib, arzu, lazım və şərt şəkilləri üzrə təsri olunur, nəticədə fəllərin zəngin dəyişmə sistemi yaranır. Sadə fel şəkilləri ilə yanaşı, felin *idi, imiş* ədatları və onların ixtisar forması ilə (*-dı,-di,-du,-dü; -miş,-miş,-muş,-müş*) yaranan mürəkkəb zaman və şəkilləri bütövlükdə keçmiş zaman müstəvisinə dəyişir və işin icrası ilə bağla çox rəngarəng mənalar ifadə etmək mümkün olur. Məsələn, *Mən yazacaqdım* – cümləsində qəti şəkilə icra olunmalı işin nəticəsi bilinmədiyi halda, *Mən yazardım* – cümləsində işin təkrarən icrası mənası vardır. Subyektlə hərəkət və obyekt əlaqəsinin münasibətinə görə fəllər məlum, məchul, qayıdış, qarşılıq və icbar məna növləri üzrə dəyişir, eyni zamanda təsdiq və inkar olur.

Fellər məsdər şəkilçisi qəbul etməklə isimlərə, feli sifət şəkilçiləri ilə sifətlərə yaxınlaşır, atributivləşir, feli bağlama şəkilçiləri ilə adverbiallaşır.

Feldən sonra ən zəngin morfoloji əlaməti olan nitq hissəsi isimdir. İsimlər kəmiyyət, mənsubiyyət, hal və xəbərlik kateqoriyaları üzrə dəyişir. Əvəzlilər isimləri əvəz etdiyi, məsdərlər hərəkətin adını bildirdiyi üçün hallanır. Sifət, say, işarə əvəzliləri, feli sifətlər yalnız isimləşməklə hallana bilir. Hal dəyişmələri 6 formada özünü göstərir.

Cümlənin əsasını isimlər və fellər təşkil edir. Sifət isimləri əlamət, keyfiyyət, say miqdar və sıra cəhətdən izah edir, zərf hərəkətin əlamətini bildirir. İnsan təfəkkürünün mücərrədləşdirməsi məhsulu olan əvəzlilər bu nitq hissələrini ümumi və qeyri-müəyyən şəkildə əvəz edir.

İsim və fellər zəngin sözdüzəldicilik imkanlarına malikdir. Sözdüzəldici şəkilçilər vasitəsilə adlardan və fellərdən çoxlu isim düzəldiyi kimi, adlardan fellər də düzəlir. Zərf və sifət düzəldən şəkilçilərlə də yeni sözlər yaranır.

Azərbaycan dilində cümləni təşkil edən sözlər arasında subyekt əlaqəsi, atributiv əlaqə, obyekt əlaqəsi və zərfi əlaqə kimi dörd əlaqə mövcuddur. Sözlər arasında bərabərhüquqlu tabelilik əlaqəsi (həmcins üzvlər, tabeli mürəkkəb cümlənin komponentləri arasında) ilə yanaşı, tabelilik əlaqəsi olur. Cümləni quran əsas əlaqə növləri tabelilik əlaqələridir, yanaşma, idarə və uzlaşmadır. Bu əlaqələr söz birləşmələrinin tərəfləri, cümlənin müxtəlif üzvləri və tabeli mürəkkəb cümlənin komponentləri arasında olmaqla söz birləşməsi və cümlə modellərinin yaranmasına səbəb olur. Sintaktik əlaqələrlə həm analitik (*daş divar, uca çinar*), həm də sintetik birləşmələr (*iş adamı, fəhlə qüvvəsi, dağın yamacı*) yaranır.

Ədəbi dil normalarına müvafiq olaraq mübtəda cümlənin əvvəlində (təyindən sonra), xəbər cümlənin sonunda, tamamlıq və zərflik xəbərdən, təyin təyinlənəndən əvvəl işlənir. Söz sırası daha çox üslubi xarakter daşıyır. Bu və ya digər fikri aktuallaşdırma prosesində cümlə üzvlərinin yeri dəyişə bilər, mübtəda, tamamlıq və zərflik xəbərdən sonra işlənir. Yalnız «mübtəda + qeyri-müəyyəndik bildirən vasitəsiz tamamlıq + təsirli feli xə-

bər» quruluşlu **At adam gördü** – tipli cümlələrdə söz sırası sabitdir.

Feli tərkiblər (feli sifət, feli bağlama və məsdər tərkibləri), ara sözlər, xitablar, həmcins üzvlər vasitəsilə cümlə genişləndirilə bilər.

Azərbaycan dilində həm tabesiz, həm də tabeli mürəkkəb cümlə tipləri çox inkişaf etmişdir. Dilimizdə məhsuldar şəkildə işlənən tabesizlik (birləşdirmə, qarşılaşdırma, bölüşdürmə, aydınlaşdırma) və tabelilik bağlayıcıları (**ki, çünki, ona görə ki** və s.) vardır. Tabelilik bağlayıcılarından **ki** polisemantikdir və əksər budaq cümlələrə xidmət edir. Onun əksinə olaraq, **çünki** bağlayıcısı monosemantikdir və yalnız səbəb budaq cümləsini baş cümləyə bağlayır.

Azərbaycan dilində qarışıq tipli (daha da mürəkkəbləşmiş) mürəkkəb cümlə tipləri, mətnin qurulma imkanları, sintaktik bütövlər arasında əlaqə üsulları çox zəngindir.

20 noyabr 2011

ƏDƏBİYYAT

1.N.Gəncəvi. «Leyli və Məcnun». Filoloji tərcümə M.Əlizadəninidir, Bakı, «Elm», 1981.

2.Ə.Dəmirçizadə. Azərbaycan ədəbi dili tarixi, 1, Bakı, «Maarif», 1979.

3.Z.Budaqova, T.Hacıyev. Azərbaycan dili, Bakı, «Elm», 1992.

4.Q.A.Qeybullayev. Azərbaycan türklərinin təşəkkülü tarixindən, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı, 1994.

5.Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar, Bakı, Azərbaycan Universiteti Nəşriyyatı, 1989.

6.Moisey Kalankatuklu. Albaniya tarixi, Bakı, Avrasiya Press, 2006.

7.Q.Kazımov. Azərbaycan dilinin tarixi (ən qədim dövrlərdən XIII əsrə qədər), Bakı, «Təhsil» Nəşriyyatı, 203.

XÜLASƏ

Məqələdə Azərbaycan dilinin inkişaf tarixi barədə ensiklopedik məlumat verilmişdir. Ümumxalq Azərbaycan dili eramızın V əsrində formalaşmışdır. VI-VIII əsrlər şifahi ədəbi dilimizin təşəkkülü və inkişafı dövrü hesab olunur. IX-XI əsrlər yazılı ədəbi dilin təşəkkülü dövrüdür.

Azərbaycan dili 1500 illik inkişafı müddətində iki böyük inkişaf mərhələsi keçirmişdir.:

Əski dövr – XVI əsrə qədər;

Yeni dövr – XVI əsrdən sonrakı dövr.

Məqələdən ən qədim Azərbaycan əlifbası, ərəb əlifbasından istifadə, latın əlifbasına keçilmə tarixi, dilimizin iltisacı quruluşu barədə də məlumat almaq mümkündür.